

ZNAČENJE RIJEČI PSALTIR »BUKVAR«

Prilog za stariju nastavnu terminologiju u Hrvata

Valentin PUTANEC, Zagreb

Prilikom pisanja o glagoljskom *Psaltiru* što ga je izdao biskup Šimun Kožičić u Rijeci (najvjerojatnije) 1530. godine a koji je *Psaltir* identificiran na osnovi jedinog sačuvanog primjerka originala koji se čuva u knjižnici Saltykov-Ščedrin u Lenjingradu (VIII. 2.64, № 3093), pisali su A. Nazor, *Kožičićev bukvar* (Slovo 14, 1964, 121–128) i Zv. Kulundžić (Senjski zbornik 2, 1966, 270–274 i Telegram od 27. VIII. 1965, 8) i o pojavi da se tu *bukvar* naziva *psaltir*. Kožičićev *psaltir* već je 1865. poistovjećen s *bukvarom* (Šafarik: *azbukvidarium*, Flumine, cca 1531, cf. A. Nazor, Slovo 14, 121). Prilikom objavljivanja Milčetićeve opisa glagolitika koje se čuvaju u spomenutoj lenjingradskoj knjižnici Saltykov-Ščedrin (cf. Radovi Staroslavenskog instituta 2, 1955, 93–128) pojavio se ovaj *psaltir* kao »3. Psaltir« i za nj Milčetić kaže: »...ovo i nije psaltir već zbornik molitava«. Uz Milčetićev opis Vj. Štefanić primjećuje: »Treća knjižica ima biti neki mali bukvar s molitvama, ali koje izdanje? Pomišljamo na neproverenu vijest da je Kožičić bio izdao i jedan bukvar na Rijeci god. 1531.« (Radovi 2, 127). A. Nazor u svom opisu originala te knjižice (u citiranom članku) navodi da knjižica ima 8 listova (=16 strana) i da se naslov PSALTIR nalazi na naslovnoj strani ispod slike sv. Šimuna, imenjaka biskupa Šimuna Kožičića (iste podatke o toj knjižici donosi i Zv. Kulundžić, cf. *Senjski zbornik* 2, 270). Slika sv. Šimuna se nalazi i na *Marijinu oficiju* što ga je Kožičić izdao na Rijeci 15. XII. 1530. Na posljednjem listu knjižice PSALTIR nalazi se Kožičićev grb. A. Nazor navodi detaljan opis sadržaja Kožičićeva PSALTIRA pa zaključuje da se »sadržaj Kožičićeva Bukvara ne razlikuje od sadržaja sličnih latinskih tzv. 'Paternoster' abecedarija kojima je bio cilj da služe i za vježbu u čitanju i za učenje molitava... Stoga moramo konstatirati da je Šimun Kožičić u svojoj glagoljskoj štampariji u Rijeci izdao uz četiri dosad poznate knjige i Bukvar – koji je nazvao Psaltir – i to vjerojatno kao prvu knjigu god. 1530.« U sažetku: »das Exemplar des Abezedariums (welches von Kožičić 'Psaltir' genannt wird), welches sich in Berčić's Hinterlassenschaft in der Öffentlichen Bibliothek in Lenjingrad befindet)« (cf. Slovo 14, 128). Iz ovako formuliranog teksta moglo bi se zaključiti da je Kožičić bio svjestan da izdaje *bukvar*, ali da ga je nazvao (on) *psaltinom*. Ne kaže se uz to zašto ga je tako nazvao. Na sreću, A. Nazor u svom članku, baš à propos, citira i naslov bukvara Rafaela Levakovića s potpunim tekstom: *Azbukvidnjak slovinskij iže općenim načinom psalterić nazivaet se* (Rim, 1629; taj se naslov

ponavlja i u izdanju iz 1693, cf. Kukuljević, *Bibliografija hrvatska* II, 1863, 1). Iz ovog je naime naslova Levakovićeve *Azbukividnjaka* jasno da se *abecedar* (= bukvar, početnica) »općenim načinom« tj. »more publico«, što bismo mi danas kazali »u govornom jeziku«, naziva *psalterić*. Levakovićev naslov govori da je naš narod jedno vrijeme, dakako prvenstveno u religioznim školama i u krajevima glagoljaškog područja, početnicu nazivao *psaltir* i *psalterić* (deminutiv je sekundarna tvorba). Glagoljaši su svoj pomladak većinom odgajali ili pojedinačno na župnom dvoru (učenje uz župnikovu nastavu) ili kolektivnije, kao na primjer u Vrbniku (Krk) gdje znamo da je bio veliki obrazovni centar za glagoljaško svećenstvo. Vjerojatno je tako bilo odvajkada, od vremena uvođenja glagoljaške liturgije u Hrvatsku. Slično je i latinski kler morao obučavati svoj pomladak: kod njih vjerojatno samo kolektivno uz katedralni zbor kanonika i sl. U jednom i drugom slučaju moralo se polaziti od osnovne naobrazbe u svladavanju pismenih znakova (glagoljskih, latiničkih). Prema tome je oznaka i riječ za učenje početnog čitanja oduvijek morala postojati. Vjerojatno je taj termin u slavenskoj liturgiji bio *bukvar* i *bukvica* (jedan i drugi termin potvrđeni su na istoku i na zapadu našeg jezičnog područja, kod pripadnika istočne, pravoslavne liturgije, i kod pripadnika katoličke liturgije, istočne i zapadne). Termin je nastao prema početnim slovima slavenske abecede (azbuke): *az-buki-glagoli* >*azbukvica*>*bukvica*. Međutim, podatak s Levakovićeve *Azbukividnjaka* upućuje nas da je u Hrvatskoj početnica u neko doba bila nazivana i *psaltir* (*psalterić*). U najnovije doba riječ *psalterić* znači još i »mali zbornik duhovnih pjesama«, u naslovu knjige *Psalterić duhovnih pisamah, pobožnim dušam iz različitih bogoljubnih knjigah sastavljen, od ilirsko-katoličke varoši tabanske* (Budim 1856, pp. 1–220, cf. Kukuljević, *Bibliografija hrvatska* I, 1860, 136). Prema tome bi trebalo i u slučaju Kožičićeva *Bukvara* reći da je Kožičić svoj *Bukvar* nazvao onako kako se u njegovo doba u narodu (odnosno »općenito«) nazivao takav priručnik. Riječ je dakako u tom značenju mnogo starija od 16. stoljeća, a živjela je, kao što potvrđuje Levaković, i u 17. stoljeću. Zv. Kulundžića je značenje riječi *psaltir* toliko zbunilo da je u svom opisu tiskovina Kožičićeve tiskare na Rijeci *Psaltir* odijelio od *Bukvara* pa bi po njemu uz *Psaltir* trebalo postojati i još jedno Kožičićevo izdanje – *Bukvar* (cf. Senjski zbornik 2, 274). On uz to još piše: »Dok ne dođemo do sigurnijih podataka možemo pretpostaviti da je netko možda došao na ideju da maločas opisanu knjižicu *Psaltir* nazove *Bukvar*, zbog toga što na samom njenom početku imamo složenu glagoljsku azbuku. Ali, s druge strane, opet, bilo bi veoma čudno da netko knjigu na kojoj je tako markantno označeno da se zove *Psaltir*, nazove bez ikakvog objašnjenja – *Bukvar*.« (cf. Senjski zbornik 2, 274). Da se znalo da riječ *psaltir*, uz druga značenja, znači i 'početnica, bukvar' do ovih zabuna ne bi bilo došlo. Nepoznavanje značenja riječi *psaltir* 'početnica' zavelo je, dakako, i Milčetića kada kaže: »Ovo i nije psaltir već zbornik molitava.« (v. gore). Dodajem uz sve ovo da Zv. Kulundžić prigovara A. Nazor što je tu Kožičićevu knjižicu nazvala *Bukvar* jer »...navedena knjiga je po svom sadržaju više psaltir nego bukvar« (cf. Senjski zbornik 2, 301, bilj. 179). O sadržaju te knjižice piše A. Nazor u svom članku, a ja bih dodao da psalmi tu služe za vježbu u čitanju. Ta je knjižica sigurno bukvar, početnica, i ništa više.

Pitanje je sada kako je došlo do toga da se u neko doba u Hrvatskoj javlja termin *psaltir* = *psalterić* za priručnik osnovnog učenja slova u poučavanju djece, odnosno mladeži koja se posvećuje svećeničkom staležu. Moje je mišljenje da se radi o utjecaju koji je u kulturnom smislu na naše krajeve vršila akvilejska patrijaršija. Ovo naime zna-

čenje riječi *psaltir* nalazim na terenu akvilejske patrijaršije, u dijalektima mletačkom i furlanskom.

U mletačkom dijalektu nalazimo isto značenje za ovu riječ: *salterio da putei, saltero o salterio, chiamasi quel piccolo libretto dove i fanciulli imparano a leggere dall'abbicci* (cf. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, 1856², s.v. *salterio*, str. 595).

U furlanskom dijalektu također postoji značenje 'početnica' za ovu riječ:

a) *salteri* »1. salterio...strumento musicale, 2. raccolta dei salmi, 3. termine antico: abecedario«.

b) *sentieri* = *salteri*, s primjerom: *insegnâ a lis creatûris a cuminâ e àncie a lei fûr dal famôs sentieri* (primjer je iz 1891). Potvrde za furlanski donosi G.A. Pirona, *Il nuovo Pirona, vocabulario friulano* (Udine 1935, str. 920, 1010). U furlanskom se ovakva knjižica zvala i drugačije: *abecedari, becedari, babuin* (po sricanju slova *ba-bu*), *madòne-sànte-cròs* (na naslovnoj strani slika križa zbog čega se u talijanskom zvala ova knjižica i samo *crocesanta, santacroce*, cf. A. Monteverdi u *Enciclopedia italiana*, Treccanni, 31, 776 s.v. *abecedari*, za furlanske primjere v. u Pironinu rječniku s.v.). Prema tome bi se moglo zaključiti da je hrvatska riječ *psaltir* u značenju 'početnica' posuđenica i. tuđica preuzeta iz sjevernotalijanskih dijalekata. Pitanje starosti ove tuđice u našem jeziku trebalo bi povezati s pitanjem starosti tog značenja riječi u Italiji. Isto bi tako trebalo naknadno proučiti nije li ta tuđica prvotno bila u upotrebi u latinaškoj nastavi (obuci) i nije li kasnije prešla u glagoljašku nastavu. Ako bi se starost tog značenja te riječi u talijanskom mogla pomaknuti u doba ravenskog egzarhata, onda bi se o takvoj starosti moglo govoriti i u našim stranama. Rješavanje svih ovih doknadnih pitanja ostavljam zasada otvorenim.

Uz navedene potvrde za značenje riječi *psaltir* 'početnica' u talijanskom jeziku dodajem ovdje i podatak da se ovako označuju početnice i u jednom talijanski pisanom popisu hrvatskih knjiga što ih je u mnogim svojim izdanjima stavljao mletački tiskar-knjižar Bartol Occhi. U popisu objavljenom u knjizi Luke Terzića *Pokripljenje umirućih* (Mleci, 1704) on reklamira hrvatske početnice ovako:

salteri in lingua illirica per imparare

a legger i putelli (cf. i Vj. Štefanić, *Obzor* 1933, br. 54, 7).

Prevedeno:

Psaltiri na ilirskom jeziku za poučavanje dječice u čitanju.

Ovdje smo pokazali da u starijem hrvatskom jeziku u 15. i 17. stoljeću *psaltir* znači i 'početnica', odnosno ono što u 19. i 20. stoljeću znači *bukvar* i *početnica* (termin *početnica* u Hrvata javlja se od 1853, cf. Kukuljević, *Bibliografija hrvatska* 1, 1860, 131; možda je postojao i prije). Isto smo tako pokazali da ovo značenje riječi *psaltir* postoji u mletačkom i furlanskom te da je naše značenje riječi najvjerojatnije posuđeno iz talijanskoga jezika. Ostaje pitanje kako onda da zovemo Kožičićev *Bukvar*. Moje je mišljenje da se može zvati *Psaltinom* istim pravom kojim se Levakovićeva početnica zove *Azbukividnjakom*. Kada se pak obrađuje povijest svih bukvara i početnica, onda ćemo pod neki izabrani zajednički naziv (*bukvari, početnice, abecedari* i sl.) staviti sve te tekstove, svaki sa svojim originalnim naslovom. Završavam ovaj kratak članak sa željom

da netko obradi u sintetskom obliku povijest hrvatske nastavne terminologije starije dobi i povijest naših knjiga početne nastave, naših bukvara.*

Résumé

LA SIGNIFICATION DU MOT PSALTIR »L'ABÉCÉDAIRE«

Une contribution pour l'histoire de la terminologie d'enseignement plus ancienne chez les Croates

A l'occasion de l'identification d'un imprimé paru à Riyéka dans l'imprimerie de l'évêque Šimun Kožičić (vraisemblablement) en 1530, l'identification qui a eu lieu en 1964–1966, dans les travaux publiés par A. Nazor et Zv. Kulundžić (dans le *Slovo* 14, 121–128 et dans le *Senjski zbornik* 2, 270–274), on a écrit aussi sur le phénomène que le frontispice de cet imprimé porte le titre *psaltir* au sens »l'abécédaire«. L'auteur constate que la même signification du mot *psaltir* a été indiquée sur le frontispice de l'abécédaire de Levaković (*Azbukividnjak slovinskij iže općenim načinom psalterić nazivaet se*, Rome, en 1629, où *općenim načinom* veut dire »more publico«, c'est-à-dire dans la langue parlée): *L'abécédaire slave qui s'appelle dans la langue parlée* »psalterić«. L'ignorance de ce sens secondaire du mot *psaltir* a induit Zv. Kulundžić en erreur d'attribuer à l'imprimerie de Kožičić deux éditions à part: l'imprimé à frontispice PSALTIR et un autre imprimé comportant l'abécédaire et qui serait d'après lui un *bukvar* (»Bukvar«) »l'abécédaire«. L'auteur constate au surplus que le mot *psaltir* (*psalterium*, *psalterio*, *salteri*, *sentieri* etc.) a assumé la même signification (»l'abécédaire«) aussi dans les dialectes italiens, dans le vénitien et dans le frioulain, et que le mot *psaltir* = *psalterić* au sens »l'abécédaire« représente un mot d'emprunt dans les régions croates et dans le croate. Il cite aussi le texte provenant d'une liste des livres croates en vente chez le libraire-imprimeur vénitien Bartol Occhi où le mot *psaltir* avait le même sens: *salteri in lingua illirica per imparare a legger i putelli* »Les abécédaires en langue croate pour apprendre à lire aux enfants« (dans le livre croate *Pokripljenje umirućih* de Luka Terzić, Venise, 1704).

* Pretisak Kožičićeva Bukvara i latiničku transkripciju glagoljskog teksta izdala je 1976. „Kršćanska sadašnjost” u Zagrebu kao bibliofilsko izdanje, 1. svezak (transkripciju teksta priredio je J. Tandarić).

SLOVO

29

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA U ZAGREBU
ZAGREB 1979

S L O V O

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA
»SVETOZAR RITIG«
Instituta za filologiju i folkloristiku, p.o. Zagreb

Izlazi jedanput godišnje

UREDNIŠTVO: 41000 ZAGREB, DEMETROVA 11

BROJ: 29

Urednički odbor:
ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ,
JOSIP TANDARIĆ

Glavni urednik:
ANICA NAZOR

Odgovorni urednik:
BISERKA GRABAR

Tehnički urednik:
JOSIP MILIĆ

Korektori:
JASNA VINCE, JOSIP MILIĆ

Ovaj broj časopisa »Slovo« izlazi uz financijsku pomoć Republičke zajednice za znanstveni rad SR
Hrvatske, SIZ–VII.

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1980.